ऋ

ऋकारः स्वरवर्णभेदः मूर्द्धन्यः "ऋटुरषाणां मूर्द्धा" इत्युक्तेः। स तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः। अनुनासिकाननुनासिकभेदात् प्रत्येकं द्विधेति षड्विधः। स च ह्रस्वः एकमात्राकालेनोच्चार्य्यत्वात्। तस्य च रक्तविद्युल्लतारूपेण ध्येयतोक्ता। "रक्तविद्युल्लताकारमृकारं प्रणमाम्यहम्" काम०त०। तस्य च मातृकान्यासे वामनासिकायां न्यस्यता उक्ता तेन अभेदोपचारात् वामनासादिशब्दवाच्यता। स्वरूपपरत्वे ततः तकारकारप्रत्ययौ ऋत् ऋकारः तत्कालोच्चार्य्ये "तपरस्तत्कालस्यैव" पा० उक्तेः। व्याकरणशास्त्रे अननुबन्धः ऋ इत्येतत् अष्टादशविधस्य ऋवर्णस्य, द्वादशविधस्य लृकारस्य संज्ञा भवति तेन "ऋ इति त्रिंशतां संज्ञा" इति सि०कौ०। अधिकं स्वरवर्णादिशब्दसमाप्तौ वक्ष्यते समानवर्णग्रहणद्योतनार्थम् वर्णशब्दोत्तरः प्रयुज्यते ऋवर्णः त्रिंशतां संज्ञा।

ऋ गतौ भ्वा०पर०सक०अनिट्। शिति ऋच्छादेशः। ऋच्छति आर्च्छत् आरत्—आर्षीत्। आर आरिथ अर्त्ता अर्य्यात् अरिष्यति। आरिष्यत्। ऋच्छन् ऋतः ऋतिः अर्त्तव्यः अरणीयः अर्य्यः यत् वैश्यस्वामिनोः अन्यत्र ण्यत् आर्य्यः। अर्त्ता आरी आरिवान् अर्त्तुम्, सङ्गमार्थत्वेनाकर्म्मकात् सम्पूर्व्वकात् ततः आत्म०। समृच्छते। समारत समार्त्त। "सारमानवरारोहा-वनमार सा" उद्भटः। ऋ—णिच् अर्पयति ते। सन् अरिरिषति समरिरिषते गत्यर्थत्वेऽपि कौटिल्ये यङ्। अरार्य्यते "किमभीरुररार्य्यसे" भट्टिः। कर्मणि अर्य्यते। आरि।

ऋ गतौ प्रापणे च जुहो०पर०सक० अनिट्। लडादौ शपोलुक्त्वेन शित्परत्वाभावात् न ऋच्छादेशः। शतृशानचोस्तु तदादेशः। इयर्त्ति इयृतः इय्रति। इयृयात्। इयर्त्तु इयृहि इयराणि। ऐयः ऐयृताम् ऐयरुः। आरत्-आर्षीत् सृसाहचर्य्यात् अङ्विधौ भ्वादेरेव ग्रहणमित्यन्ये तन्मते आर्षीदित्येव। समारत समार्त्त इत्यन्ये आर इत्यादि भ्वादिवत्। शित्त्वात् इयृच्छन् समृच्छान इति भेदः। अयं वैदिक एवेति बहवः "बहुलं छन्दसीति" पा०सिद्धेः "अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च" पा० इतीत्त्वविधानसामर्थ्यादयं भाषायामपि" सि०कौ०। "शुष्म इयर्त्ति प्रभृतो मे अद्रिः" ऋ०१,१६५,४। "इयर्त्ति वाचमरितेव नावम्" २,४२,१। अनयोर्गत्यर्थत्वात् उपसर्गभेदेनार्थभेदस्तु इणधातुवत् स च तच्छब्दे उक्तः "अभैषुः कपयोऽन्वारत् कुम्भकर्णं मरुत्सुतः" "सीतां जिघांसू सौमित्रे राक्षसावारतां ध्रुवम्" भट्टिः। आ+ऋत आर्त्तः वृद्धिः "तथार्त्तोऽपि क्रियां धर्म्याम्" भट्टिः "उदयर्षि भानुना" ऋ०१०,१४०,२, "समुद्रादूर्मिमुदियर्त्ति वेनः" १०,१२३,३, "यदा शसा निःशसा भिशसोपारिम जाग्रतो यत् स्वपन्तः" ऋ०१०,१६४,३, एवं यथायथमुपसर्गपूर्वस्य उदाहरणं दृश्यम्।

ऋ हिंसायां स्वा०पर०सक०अनिट्। ऋणोति। ऋणुयात् ऋणोतु ऋणु आर्णत्। आर्षीत् लिड़ादौ भ्वादिवत् शतृ—ऋण्वन् क्त ऋणम् इतिभेदः "त्वेषस्ते धूम ऋण्वति" ऋ०६,२,६, "ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत्" याज्ञ० स्मृतिः। "अपद्वारा मतीनां प्रत्ना ऋण्वन्ति कारवः" ऋ०९,१०,६, ऋणोरक्षं न शचीभिः" ऋ०१,३०,१५, अस्य रिकारादित्वमित्यन्ये रिणोति इत्यादि।

ऋ अव्य० ऋ—क्विप् बा०न तुक्। १सम्बोधने २गर्हणे ३वाक्ये च नेदि० ४परिहासे वाक्यविकारे शब्दरत्ना० ५देवमातरि स्त्री।

ऋक्छस् अव्य० ऋच्+शस्। ऋचम् ऋचमित्यर्थे "ऋग्वेदशब्दे चरणव्यूहभाष्यधृतब्राह्मणवाक्ये उदा० दृश्यम्।

ऋक्ण त्रि० व्रश्च—क्त पृ०वलोपः। वृक्णे छिन्ने "वाचमेव तदाप्तां श्रान्तामृक्णवहीं वहराविणीमृच्छन्ति" ऐत०।

ऋक्थ न० ऋच्-थक्। १धने २स्वर्णे स्मृतिप्रसिद्धे ३दायरूपे धने च "ऋक्थग्राही ऋणं दाप्यः" याज्ञ० "स्वामी ऋक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" गौत०तत्र "ऋक्थमप्रतिबन्धोदायः यथा पुत्राणां पौत्राणाञ्च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धः" मिता० क्वचित् सप्रतिबन्धदायवाचिताऽपि "पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः" इति याज्ञ०प्रयोगात् तथा च सम्बन्धनिमित्तस्वत्वास्पदीभूतं द्रव्यमृक्थम्। क्वचिद्धनमात्रेऽपि प्रयोग। ऋक्थं गृह्णाति णिनि ६त०। ऋक्थग्राहिन् दायहरे त्रि० स्त्रियां ङीप्। "ऋक्थग्राही ऋणं दाप्यः" या० अण् उप०स०। ऋक्थग्राहोप्यत्र त्रि०स्त्रियां टाप् तद्धितान्तस्यैव ङीप् सि०कौ०। ऋक्थ+अस्त्यर्थे इनि। ऋक्थिन् तद्ग्राहके "पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः" याज्ञ०स्त्रियां ङीप्।

ऋक्ष पु०स्त्री ऋष—स किच्च। १भल्लूके तज्जातिस्त्रियां संयोगोपधत्वात् न ङीप् किन्तु टाप्। २नक्षत्रे।